

Yılmaz, Hakan. 2009 (Forthcoming). “Türkiye’de Avrupa Şüphenciligi: Siyasi Seçkinler ve Kamuoyundaki Eğilimler”. In *Küreselleşme, AB ve Türkiye*, ed. Oğuz Esen and Filiz Başkan.

**Türkiye’de Avrupa Şüphenciligi:
Siyasi Seçkinler ve Kamuoyundaki Eğilimler**

**Hakan Yılmaz
Doç. Dr.
Boğaziçi Üniversitesi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü**

Kısa Özgeçmiş

Doç. Dr. Hakan Yılmaz, Galatasaray Lisesi’nden ve Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü’nden mezun oldu. Doktora eğitimini A.B.D.’de Columbia Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü’nde tamamladı. Halen Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyesidir. Hakan Yılmaz’ın araştırma yaptığı ve ders verdiği alanlar şunlardır: Türk siyasal hayatı (İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kamusal alan ve regülasyon; iş dünyası-devlet ilişkileri ve işadamları ideolojisinin oluşumu; Demokrat Parti’den günümüze muhafazakâr ve merkez-sağ ideolojinin evrimi; sol düşüncenin vülgarizasyon alanı olarak popüler kültür ve popüler müzik); Avrupa Birliği-Türkiye kültür ilişkileri; dış-iç siyaset etkileşimleri ve uluslararası ortamın demokratikleşme ve demokratik konsolidasyon üzerindeki etkileri (Türkiye ve Güney Avrupa’nın karşılaştırmalı olarak incelenmesi); kültür ve siyaset (kültürel egemenlik ve direniş, kültürel melezleşme, kültürel globalleşme ve popüler kültür teorileri ve vaka incelemeleri).

İletişim Bilgileri

Boğaziçi Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
34342 Bebek-İstanbul

Tel: (212) 359 65 28

Fax: (212) 287 24 55

E-mail: yilmazh@boun.edu.tr

WEB Sitesi: <http://www.pols.boun.edu.tr/yilmaz.html>

1) Giriş: Türkiye’de Avrupa Şüphenciligi Araştırmasının Kısa Tarihi

Türkiye’de Avrupa Şüphenciligi Araştırması’na 2003 Temmuz’unda başladık. Araştırmanın ana sponsorları yüzde ellilerle katkıyla Açık Toplum Enstitüsü Yardım Fonu (OSIAF) ve Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri idi. Buradan her iki kuruluşa da cömert destekleri için teşekkür ediyoruz. Araştırmanın üç ayağı vardı, esas olarak. Birincisi, Türkiye’de Avrupa’ya şüpheyile bakan, bu konuda yazılar yazmış seçkinlerle ve halktan kişilerle yapılmış derinlemesine görüşmelerdi. Aşağı yukarı altmış kişiyle görüşüldü. İkincisi, bu konuda yazılmış kitap, makale ve gazete yazılarının ve haberlerin derlenip, toparlanmasıydı. Araştırmanın üçüncü ayağını da kamuoyu yoklaması teşkil etti. Bu kamuoyu yoklaması, tüm Türkiye’yi temsil eden 2500 civarında kişiyle yüzyüze konuşularak gerçekleştirildi. Çoğu sorusu yeniydi ve ilk kez soruluyordu; bazı soruları ise bizim (ben, Ali Çarkoğlu, Kemal Kirişçi ve Refik Erzan) 2002 Mayıs ve Haziran aylarında TESEV için yaptığımız araştırmada sorduğumuz soruların içinden seçilmişti. Bu soruları tekrarladık, çünkü bu konulardaki değişimi ölçmek istedik. Bu tekrar soruların yanına, sadece bu araştırmaya özgü, Avrupa-şüphenciligini ölçmeyi amaçlayan bir dizi yeni soru koyduk. Dolayısıyla elimizde ciddi bir veri birikimi var. Okuduğumuz kitaplardan ve makalelerden, elitler ve halk seviyesinde yaptığımız görüşmelerden ortaya çıkan bir takım Avrupa-şüphencisi düşünceler var Türkiye’de. Bu yazıda, hem elit seviyesindeki şüphencilikten, hem de bu şüphenciligin halk tarafından, kamuoyu tarafından nasıl algılandığından, nasıl yorumlandığından bahsedeceğiz. Bunların ikisini aynı anda görmek bizim için daha aydınlatıcı olur. Çünkü ikisi arasında çakışmalar olmakla birlikte, yer yer ciddi ayrışmalar da görülüyor. Dolayısıyla, bu kısa yazıda ele alacağımız sorular şunlar olacaktır: Kitaplarda ve gazete yazılarında beliren en önemli Avrupa-şüphencisi kavramlar nelerdir? Derinlemesine görüşmelerden ortaya çıkan Avrupa-şüphencisi konular nelerdir? Son olarak da kamuoyu yoklamasından ortaya çıkanlar nelerdir? Bunların üçünden de, birleştikleri ve ayrıldıkları noktalara değinerek, bahsedeceğim.

Söylem ve Söylem Analizi Üzerine Kısa Bir Not

Burada bir söylem analizi yapıyoruz. Bu noktada kısaca, bir iki cümleyle, “söylem”den ne kastettiğimizi anlatmaya çalışalım. Çünkü “söylem” kavramı metodolojik olarak bizim için bir zorluk çıkarıyor. İngilizce “discourse” ya da Fransızca “discours” kavramını biz “söylem” diye çeviriyoruz. Yaygın haliyle, gitgide, basitçe, “söylenen şey” anlamında kullanılmaya başlandı “söylem”. Yani kavram olarak, bir kavramın ismi olarak kullanacaksak bu “söylem” kelimesini, o zaman bunun içini doldurmamız ve bununla tam ne kastettiğimizi anlatmamız gerekiyor. Biz söylem derken şunu kastediyoruz: iki birim arasında, bunlar iki birey olabilir, iki topluluk olabilir, iki devlet olabilir, varolan bir kuvvet ilişkisinin, bir iktidar ilişkisinin dile getirilmiş, metne dökülmüş, daha formel ifade edecek olursak metinselleştirilmiş halinden bahsediyoruz; bir iktidar ilişkisinin kendini dil seviyesinde ifade etmiş olmasından bahsediyoruz. Bu dil ise konuştuğumuz doğal dil olabilir, vücut dili olabilir, bakışlar olabilir, karşılıklı pozisyon alımlar olabilir. Yani, bir ifadeye dönüşmüş olması gerekiyor bu iktidar ilişkisinin. Bir de bu iktidar ilişkisinin kurumsallaşmış, yerleşikleşmiş olması lazım. Yani, kazara kurulmuş, bugün var yarın yok bir iktidar ilişkisinin söyleminden bahsetmek biraz zor. Aşağı yukarı kurumsallaşmış, belli bir zaman içerisinde kendisini tekrar eden bir yapısının olması gerekiyor söz konusu ilişkisinin. Bir yanyıla, söylem, bu iktidar ilişkisinin sınırlarını ele veren, iktidar ilişkisinde kimin ne pozisyonda olduğunu anlamamıza yarayacak olan bir tür gösterge işlevi görüyor. Öte yandan, söylemin iktidar ilişkisini dönüştüren de bir işlevi var. Yani iktidar ilişkisi içerisinde olan insanlar aynı zamanda dilsel bir ilişki içerisine de giriyorlar ve bu dilsel ilişki içerisindeki rekabet

bir süre sonra gerçek iktidar ilişkisini de dönüştürücü bir etki yapmaya başlıyor.

Araştırmaya başlarken, görüşmeleri ilk yaptığımızda şöyle naif bir anlayışımız vardı, bu da kültür çalışmalarında yeni olmamızdan kaynaklanan bir anlayıştı: kısacası, görüşmeleri kazdıkça, altından bir söylem çıkacağını düşünüyorduk. Yani biz, söylemi, toprağı eledikçe altın tozlarının belirmesi, toprağı kazdıkça kömürün parlaması gibi, sözleri kazdıkça bulacağımızı düşünüyorduk. Yani, söylemin altın gibi, kömür gibi, hazır halde, orada, sözlerin altında yattığını düşünüyorduk. Yapmamız gereken, dikkatli olmak, akıllı olmak, sabırlı olmak ve kazmaktı. Eğer akıllı olursak, bu söylenenlere iyi bakarsak, bunları iyice ayıklarsak, söylemin birdenbire neredeyse kendiliğinden ortaya çıkacağını düşünüyorduk. Derken fark ettik ki böyle bir hazır söylem yok; arıyoruz, tarıyoruz söylemi bulamıyoruz. Sonra anladık ki söylem konuşulan şeyleri deştikçe içinden çıkan bir şey değil. Söylem, konuşulan şeylere, söylenen şeylere, birimler arasındaki metinsel iletişime bakarak bizim kurguladığımız bir şey. Söylem içerisindeki insanlar, derya içre olup da deryayı bilmeyen balıklar gibilermiş, bunu anladık. Söylem içinde olmak, bir mitin, bir ideolojinin içinde olup da bunu bilmemek, bilmediği için de ondan en fazla etkilenmek gibiymiş. İçinde bulunduğu ne kadar az bilinirse, ne kadar az farkında olunursa o kadar etkili bir olgu, söylem. Söylem biz analistlerin ya da olaya dışardan bakan insanların görüp de kurguladığı bir olgu. Söylem bir kurgu, bizim, bizim dışımızdaki metinsel bir ilişkiye attığımız bir özellik. Dolayısıyla bir söyleme “bu bir söylemdir” dediğiniz vakit, onu ele verdiğiniz vakit, onun içinde yaşayanları onun farkına varır hale getirdiğiniz vakit, o söylemi o andan itibaren bozmaya, kırmaya da başlıyorsunuz; böylece bir yapıbozum sürecine giriyor söylem. İnsanlar söylemin farkına vardıklarında, “ben böyle bir söylem kullanıyorum, ben şu anda şöyle bir söyleme bağlıyım” demeye başladıklarında, her söylem, örneğin oryantalizm gibi, doğal olmaktan çıkıp, artık her karşılaştığımızda “bu odur” diye gösterdiğimiz, parmağımızla işaret ettiğimiz bir suçluya dönüşüyor, söylenemez, kullanılamaz bir hale geliyor.

Gerek Türklerdeki Avrupa-şüpheciliği, gerekse Avrupalılardaki Türk-şüpheciliği ise, özel söylemler olarak, henüz çok yeniler ve işin açıkçası fazla analiz edilmiş ve fazla yapıbozumuna maruz bırakılmış söylemler değiller. Bu söylemler çok yeniler, çok tazeler ve bu yüzden de sorgusuz sualsiz, sere serpe, bol keseden ve “utanmaksızın” kullanılıyorlar. Mesela son günlerde Fransa'da Türkiye üzerine yapılan tartışmaları izlediğimizde, “Türkiye Avrupalı değildir, çünkü onlar Müslümandır; biz Hint-Avrupa uygarlığına aitous, Türkler Asyalı” şeklinde hiç bir eleştiri süzgecinden geçirilmemiş ifadelerin yaygınlığını görüyoruz. Hatta Fransızların kısa bir süre önce önce kurdukları bir internet sitesi var, adı “Türkiye'ye Hayır”, “nonalaturquie.com”. Bu siteyi Başkan Chirac'ı destekleyen Halk Hareketi İçin Birlik (UMP) partisinin aşırı sağ kanadını oluşturan kişiler kurmuşlar. Orada “Türkiye'ye neden karşıyız?” diye bir dizi “argüman” sıralanıyor. Son derece naif, kaba, süzgeçten geçmemiş bir anti-Türk söylem içerisinde inşa edilmiş sözkonusu bu “argüman”lar. Mesela bu siteyi hazırlayanlar oryantalizm eleştirisinin semtinden bile geçmemişler, bu belli oluyor; ve bunun kıta Avrupa'sında genel bir sorun olduğunu da burada belirtmek istiyorum. Post-oryantalizm ve post-kolonyalizm gibi yapıbozumcu düşünce akımları, belli oluyor ki, Amerikan akademisini silkelediği kadar Avrupa akademisine dokunmamış. Bu yüzdendir ki, Avrupa düşünürlerinden, sanki aradan koskoca bir yirminci yüzyıl geçmemiş gibi, ondokuzuncu yüzyıl modernizminden, kolonyalizminden, oryantalizminden fırlama bir cümleyi, mesela “Avrupa halkları aryandır, Türkler Asyalıdır; Avrupa dilleri Hint-Avrupa kökenlidir, Türkçe Altay kökenlidir” türünden ifadeleri, gayet rahatlıkla duymak mümkün olabiliyor. Avrupalı düşünürlerin entellektüel bir silkelenmeye ihtiyaçları var. “Türkiye'nin A.B.'ye katkısı ne olacak?” diye sorup duruluyor. Belki de en

büyük katkımız Avrupalı düşünürleri biraz silkelemek, kolonyal uykularından uyandırmak olacaktır.

2) Siyasal Elit Düzeyindeki Avrupa-Şüpheciliği: Tanzimat ve Sevr Sendromları

“Söylem” kavramı üzerine bu kısa girişten sonra, şimdi konumuza dönecek olursak, Türkiye’de kitapları okuduğumuz vakit, Avrupa üzerine yazılmış, özellikle de şüpheci bir perspektiften yazılmış kitapları okuduğumuz vakit, iki temel kavram dikkatimizi çekiyor. Bunlardan bir tanesine Tanzimat Sendromu diyebiliriz, ötekine de Sevr Sendromu. Türkiye’de elit düzeyindeki, devlet düzeyindeki Avrupa-şüpheciliğinin üzerinde oturduğu iki kavram bunlar. Gerek Tanzimat, gerekse de Sev sendromları, Türkiye’de devletin “derin hafıza”sını oluşturan ve bu derin hafıza temelinde “derin politika”ların tasarlanmasına yolaçan iki hareket koduna işaret ediyor. Aralarındaki farklara rağmen, her iki sendrom da Batı ve Avrupa karşısında duyulan güvensizlikten, Batı’nın Türkiye’ye karşı gizli ve kötü niyetler beslediği inancından, ve bu kötücül Batı karşısında kendini koruma güdüsünden doğuyorlar.

Tanzimat Sendromu, azınlıklar, azınlık hakları, kolektif haklar, bireysel haklar ve genel olarak hak kavramıyla ilgili bir sendromdur. Tanzimat Sendromu devleti özel olarak azınlık haklarına ve azınlık kavramına, genelde ise hak kavramına yabancılaştıran, devlet nezdinde hak kavramı üzerinde bir şüphe, bir alerji uyandıran bir tarihsel-kurumsal hafıza unsuru olarak mevcut olagelmıştır. Tanzimat sendromu şöyle bir anlatıya dayanır: Tanzimat döneminde Batılılar Osmanlılara dediler ki “siz eğer modern bir devlet olmak istiyorsanız, içinizdeki azınlıkların haklarını ve hürriyetlerini tanıyın”. Osmanlı Devleti de “peki” dedi ve bir dizi reformla içindeki azınlıkların hak ve özgürlüklerini tanıma yoluna gitti. Bunu yapmaktan bir amacı da, azınlıklara haklar ve özgürlükler vererek onların bağımsızlık sevdası peşine düşmelerini önlemek ve devlete olan sadakatlerini yeniden tesis etmektir. Bu maksatla, Tanzimat döneminde bir dizi reform yapıldı. Sonuç ne oldu? Reform yapıldıkça, azınlıklara haklar verildikçe, azınlıklar devlete daha sadık olmak yerine, bu yeni yaratılan hakları ve özgürlükleri devletten kopmak için, bağımsızlık için kullanma yoluna gittiler. Osmanlı’dan daha fazla kopmak için bunları kullandılar. Batılılar da, mesela Ruslar, İngilizler, bu yeni yaratılan hakları ve özgürlükleri kötüye kullanarak, istismar ederek, Osmanlı’yı bölmeye, parçalamaya ve azınlıkları kendi etki alanlarına çekmeye çalıştılar. Böyle bir anlatı var Tanzimat sendromunun temelinde. Buradan, Abdülhamid, Jön Türkler ve Kemalistler bir dizi “derin politika” çıkarımı yapmışlar. Bu “derin politika” çıkarımlarını şöyle alt alta sıralayacak olursak:

Bir: Etnik ve dinsel azınlıklardan gelen her türlü hak talebini gayrimeşru say.

İki: Etnik ya da dinsel azınlık olmasalar da, sosyal gruplardan ve sınıflardan gelebilecek her türlü kolektif hak ya da grup hakkı talebini gayrimeşru say.

Üç: Sadece azınlıklardan ve azınlık olmayan sosyal gruplardan değil, bireylerden gelebilecek hak taleplerini de gayrimeşru say.

Dört: Grupları ya da bireyleri devlet karşısında güçlendirebilecek, dolayısıyla devleti az ya da çok güçsüzleştirebilecek olan her türlü toplu ya da bireysel “hak” kavramını gayrimeşru say. Hak taleplerine, toplumu devlet karşısında güçlendiren, devletin topluma karışma yetkisini azaltan ve yollarını daraltan, böylece Batılı devletlerin toplum üzerindeki ideolojik etkisini çoğaltan ve devleti Batılı devletler karşısında zayıflatan, bu bakımdan direnilmesi gereken ve ancak kerhen ve zorla kabul edilmesi gereken bir tehlike olarak bak.

Sevr Sendromu ise bundan biraz daha farklı bir sendrom. Sevr Sendromu, Türkiye'nin özel olarak Avrupa'yla ve genel olarak Batı'yla ve Hristiyan alemiyle olan ilişkisinin nasıl olması gerektiğini, bunun nasıl bir kalıp içerisinde yürütülmesi gerektiğini, Türklerin ve Batılıların birbirleri karşısındaki tarihsel niyet ve stratejilerini anlatan bir sendrom. Sevr Sendromu şöyle bir anlatı üzerine oturuyor. Avrupalılar Türkleri Avrupalı olarak değil, Hristiyanların topraklarını zorla işgal edip, onları asırlardır esaret altında tutan bir barbar topluluğu olarak görüyorlar. Dolayısıyla Avrupalıların niyeti, Türkleri Hristiyanların topraklarından sürüp, geldikleri yere, uzak Asya'ya, geri göndermek ve o toprakları hakiki sahiplerine iade etmektir. Bu niyet ve bu niyete uygun hareket Haçlı Seferleri'nden beri mevcuttur. Sevr, Haçlı Seferleri'nin doğal bir devamıdır. Haçlı Seferleri ve Sevr arasında zamansal, uzamsal ve kavramsal bir süreklilik vardır. Öyle ki, bir Avrupalıyı kazıdığımız zaman altından bir Haçlı çıkar. Haçlılarla başlayıp Sevr'le tepe noktasına varan ve gerçekleşme eşiğine gelen bir rota vardır ve bu rota Avrupa'nın gizli gündemidir. Avrupa'nın gizli gündemi, Türkleri Hristiyanlara ait olan İstanbul ve Anadolu topraklarından söküp atmak ve buraları Rumlara, Ermenilere, Kürtlere, buraların hakiki sahipleri olduğu düşünülen Hristiyan ve/veya Aryan halklara iade etmektir. Türk devletinin bu anlatıdan çıkardığı derin politika ise şöyle özetlenebilir. Bu derin politikanın ilk unsuru izolasyonizm ve Batısız Batılılaşmadır. Yani, mümkün olduğu kadar Avrupa'dan uzak duracaksınız, İnönü'nün dediği gibi "aslanla aynı yatakta uyumayacaksınız", aranızdaki ideolojik ve kurumsal mesafeyi hep koruyacaksınız. Derin politika bu; ama bunun tekil yansımaları farklı olabilir. Örneğin, kendi bölgenizle uğraşabilirsiniz, Suriye'yle, İran'la, Afganistan'la, uğraşabildiğiniz küçük ülkelerle ittifaklara girebilirsiniz. Ama "düvel-i muazzama"dan uzak duracaksınız, arınıza bir mesafe koyacaksınız, asla onlarla paktlara girmeyeceksiniz. Mesela Türk hükümeti 1963'te AET ile Ankara anlaşmasını imzalamak üzere olduğunda, Başbakan İsmet İnönü Dışişleri mensuplarına şu soruyu soruyor: "Çıkmak istediğimizde çıkabilir miyiz?", yani "çıkış opsiyonumuz var mı?". "Var." diyorlar. Ancak o zaman, "İmzalayın" diyor. Yani girmek zorunda kalsanız bile, en azından tek taraflı çıkış opsiyonunuzun olması lazım.

Peki bu bağlamda Avrupalılaşmayı, Batılılaşmayı nasıl izah edebiliriz? Erken Cumhuriyetin Batılılaşma politikasına baktığımızda şöyle bir seçimin yapıldığını görüyoruz: Batısız Batılılaşma, Avrupasız Avrupalılaşma. Avrupa'ya bulaşmadan Avrupalılaşma, Batıya girmeden Batılılaşma. İddia şu: Batının askeri paktlarına, ekonomik birliklerine, siyasi ittifaklarına ihtiyacımız yok. Biz kendi kendimize, kendi dinamiğimizle Batılılaşabiliriz. Dolayısıyla da, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek, Batısız Batılılaşma şeklinde bir tercih yapıyor Türk devleti. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve ertesinde dış politika şartları Türkiye'yi yeniden Batı ile paktlara girmeye zorlayan kadar, erken Cumhuriyet döneminde yapılan dış politika tercihi budur. Bugün Türkiye'de adına neo-Kemalizm diyebileceğimiz siyasal ideolojinin en çok savunduğu politikalardan biri de erken Cumhuriyetin bu Batısız Batılılaşma politikasına dönüşüdür. Bu bağlamda, günümüzün neo-Kemalizmi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında izlenen entegrasyoncu politikaları, yani NATO'ya girme, AET'ye girme gibi bütünleşmecî politika tercihlerini, orijinal Kemalizmden bir sapma olarak görüyor. Batı ile, kerhen de olsa bütünleşmeye girilse bile, Sevr sendromu ile hareket eden elitler Batı'dan gelen siyasi taleplere mümkün olduğunca hayır demeyi, ancak başka çare yoksa evet demeyi, ve hiç bir zaman samimi ve net bir evet dememeyi yeğlemiştir. Çünkü, bu anlayışa göre, evet dediğiniz anda Batı'nın gizli, Haçlı emellerine alet olursunuz. Mesela, günümüzde, AB'nin özellikle azınlıklar konusundaki talepleri, mesela farklı kültür gruplarına kültürel haklar vermek, otonomiler yaratmak, bölgeler tanımlamak, yerel yönetimlere güç devretmek gibi talepleri, derhal

elitlerimizin Sevr sendromuyla şekillenmiş derin hafızasına çarpıyor ve orada “Ne oluyoruz, nereye gidiyoruz?” soruları sorulmaya başlanıyor ve hemen bir karşı duruş alınıyor.

3) Gündelik Hayat Düzeyindeki Avrupa-Şüphesizliği 1: Derinlemesine Görüşmelerden Çıkan Sonuçlar

Şimdi Tanzimat ve Sevr Sendromlarını burada bırakarak, yaptığımız derinlemesine görüşmelerden ortaya çıkan bazı sonuçlara geçeyim. Görüşülen kişiler bir yandan Tanzimat ve Sevr sendromlarını yansıtan, onları teyid eden sözler söylerlerken, öbür yandan da popüler kültür ve gündelik hayat seviyesinde bir Avrupa-şüphesizliği ortaya koyuyorlar. İnsanların gündelik hayat seviyesinde Türklerle Avrupalılar arasındaki mesafeyi nasıl gördüklerinden, aralarındaki farklılıkları nasıl anlattıklarından bahsedelim. İlk etapta, konuştuğumuz hemen herkes Avrupa’ya bir takım pozitif kavramlar yakıştırıyor. Avrupa dendiğinde insanların aklına ilk olarak “sistem, düzen, disiplin” kavramları geliyor. Sistem, düzen ve disiplini anlatmak için, “oralarda işler buradaki gibi laçka değildir”, “sabahları erken kalkarlar”, “az tatil yaparlar”, “daha çok çalışırlar” gibi şeyler söyleniyor. Sistem, düzen ve disiplinden hemen sonra “insana kıymet verme” gibi bir kavram ön plana çıkıyor: “Avrupa’da insanın kıymeti bilinir”. Bu kavramların tabii bir de Türkiye yönelik negatif yansımaları var Mesela, systemsiz, düzensiz, disiplinsiz, insana kıymet vermeyen, insanı adam yerine koymayan gibi. Avrupa’ya yakıştırılan bir üçüncü pozitif özellik de akılcılık, rasyonellik. Bunun Türkiye’ye yansması ise “akılsızlık” değil de “duygusalılık” biçimini alıyor: “biz Türkler duygusalızdır; ne yapacağımız belli olmaz; bir gün öyle oluruz, bir gün böyle” şeklinde tahmin edilemez bir duygusalılık yakıştırılıyor Türklere. Avrupalıların sık sözü edilen bir diğer pozitif özelliği “ezbere dayanmayan eğitim”: “Avrupalıların eğitim sistemi ezbere dayanmaz”. Türk eğitim sisteminin ise herkes ezberlemekten, hafızlamaktan ibaret olduğuna inanmış durumda. Avrupa’da, dendiğine göre, insanlar ezberlemiyorlar; neyi nasıl yapacaklarını öğreniyorlar; biz ise ezberliyoruz her şeyi, kuru bilgi ile doluyoruz; hep verilen örnekler de kurbağanın sindirim sisteminin ezberlenmesi; tarih dersinde tarihlerin ezberlenmesi. İnsanlar bunları kuru bilginin, gereksiz bilginin insanların kafasına doldurulduğu, zorla ezberletildiği bir tür işkence olarak hatırlıyorlar. Avrupa eğitimini ise insanın aklını açan, onu yeni bilgilere doğru götüren, ezbere dayanmayan bir eğitim sistemi olarak düşünüyorlar. Son olarak, Avrupa’ya bir teknolojik üstünlük, Türkiye’ye ise teknolojik gerilik atfediliyor.

Avrupa hakkında tabii ki negatif düşünceler de var. Bunlar da yine gündelik hayat seviyesinde ortaya çıkan negatif düşünceler. Avrupalılar hakkındaki negatif düşüncelerin en başta geleni şu: Avrupalılar bizi tanımıyor; tanıyanlar yanlış tanıyor; tanımazken tanımaya ya da yanlış tanırken yanlışlarını gidermeye de çalışmıyorlar. Bu tespiti hemen herkesten duymak mümkün: Avrupalı tarafından tanınmama, bilinmeme, adam yerine konmama, sayılmama. Bu bağlamda en çok dile getirilen şikayetlerden biri, Avrupa medeniyetinin kökünün Anadolu medeniyetlerinde bulunduğu, ama Avrupalıların Anadolu medeniyetlerini bilmediği. Deniyor ki, Anadolu her medeniyetin kaynağıdır; yazı, para, her iyi şey Anadolu’dan çıkmıştır. Sonra, Avrupalıların bu gerçeği bilmediklerinden, bildikleri zaman da “Anadolu ayrı, Türkler ayrı”, “siz Türksünüz, sonradan gelmişsiniz Anadolu’ya” dediklerinden şikayet ediliyor. Avrupalıların, Türkleri tanımama ve takmamaya paralel giden bir diğer negatif özellikleri de, Türklere karşı önyargılı ve çifte standartlı olmaları.

İkinci negatif özellik olarak, Avrupa’da aile bağlarının zayıflamış ve nerdeyse ailenin ortadan

kalkmış olduğu; büyüğün küçüğü, küçüğün büyüğü tanımadığı; Avrupa gençliğinin dejenere olduğu belirtiliyor. Burada “dejenere olmak” nedir diye sorduğumuzda da, cinselliğın erken yaşta, evlilik öncesinde, serbestçe ve sıkça yaşanması zikrediliyor. Cinsel uyanma yoluyla ana-baba otoritesinden kopma, cinselliğın hazzıyla başka taraflara yol alma “dejenereasyon” deyince kastedilen ilk olgular.

Türklere göre, Avrupalıların üçüncü negatif özelliğı ise “pis” olmaları; “Avrupalılar pistir” diyor herkes. “Pislik-temizlik” ikilisi, temizliğın Türklere, pisliğın Avrupalılara yakıştırılması, yine çok sık karşımıza çıkan bir durum. Nedir “pislik” diye sorduğumuzda, karşımıza şu tür cevaplar çıkıyor: “İngilizlerde en çok şaşırdığım şey el yıkama; lavabonun dibini kapatıp, su doldurup, sabunu ellerine alıp, suya batırıp çok güzel temizlendiklerini düşünmeleri; bu bana korkunç gelmişti” diyor İngiltere’ye okumaya giden bir genç kız. Pislik-temizlik kavramları üzerine kafa yorunca, bunun, bildiğimiz hijyen anlamını aşan, biraz daha derinde yatan iki anlamı olabileceğini düşünebiliriz. Bunlardan bir tanesi ve hemen aklımıza geleni İslami “mekruh” kavramı; yani Avrupalıyı domuz yediğı için, cinsel ilişkiden sonra yıkanmadığı için, abdest almadığı için “pis” görme. “Pis”in ikinci anlamını çözümlmek için ise, Türklerin “pislik ve temizlik” kavramlarını daha çok “içeriye”, kişisel alana, eve, Avrupalıların ise “dışarıya”, kamusal alana ve kişinin kendini kamusal alanda sergilemesine ait kavramlar olarak algıladıklarını ve kullandıklarını gözönünde tutmak gerekiyor. Türkler için temizlik, evi toplamak, içeriye ayakkabılarla girmemek, bulaşıkları yıkamak, ellerinizi yıkamak, taharet almak gibi, annelerimizin bize öğrettiğı bir kavram. Avrupalılara sorduğumuzda ise, onlara göre pis ya da temiz olmak, evden dışarı çıktığınızda, kendinizi hiç tanımadığınız bir insana takdim ettiğinizde, deodorant kullanıp kullanmadığınızda, ter kokup kokmadığınızda, tıraş olup olmadığınızda, güzel giyinip giyinmediğinde ortaya çıkan bir özellik. Eviniz darmadağınık olabilir, bulaşıklar dağ gibi yığılmış olabilir, ama evden dışarı çıktığınızda, kamu alanına adım attığınızda, öteki insanlara karşı derli toplu, düzenli ve güzel görünme sorumluluğunuz vardır. Kavramı biraz daha deşecek olursak, pislik ve temizliğın Türklere daha kadınsı, Avrupalılarda ise daha erkeksi çağrışımlarla yüklü olduğunu söyleyebiliriz.

4) Gündelik Hayat Düzeyindeki Avrupa-Şüphencilik 2: Kamuoyu Araştırmasından Çıkan Sonuçlar

Derinlemesine görüşmelere kısaca gözetildikten sonra, yaptığımız kamuoyu yoklamasının sonuçlarına bir göz atalım ve kamuoyunda yaygın şüphe alanlarını, rakamları yuvarlayarak, özetleyelim. İlk şüphe alanı dışlanma, oyalanma, çifte standarda maruz bırakılma kaygısından oluşuyor. Biz bu alanı ölçme amacıyla üç tane soru sorduk: Avrupa Birliği diğer adaylardan istemediği şartları Türkiye’den istiyor mu, bize çifte standart uyguluyor mu? Avrupa Birliği Türkiye’yi oy alıyor mu? Avrupa Birliği Türkiye’yi Avrupa ailesinin bir parçası olarak görüyor mu?. Rakamlar arasındaki küçük farklılıkları bir yere bırakacak olursak, şöyle bir sonuç çıkıyor ortaya: % 60’a yakın görüşülen kişi “evet” diyor bu sorulara; yani Türkiye’ye çifte standart uygulandığını, Türkiye’nin oyalandığını ve Türkiye’nin Avrupa’dan sayılmadığını düşünüyor. Geri kalanların yarısı “hayır” diyor bu sorulara, diğer yarısı da bir fikir belirtmiyor. Kuvvetli bir “evet” var burada. İnsanlar, deyim yerindeyse, okkanın altına gittiğimizi, adam yerine konmadığımızı düşünüyorlar.

Doğrudan ve dolaylı sorularla, elit ve devlet düzeyinde çok etkili, çok yer etmiş olan olan Tanzimat ve Sevr Sendromlarının halk katındaki yansımalarını keşfetmeye çalıştık. İlk etapta, bir dizi soru ile Sevr Sendromunun halk katında ne derece etkili olduğunu anlamaya çalıştık. Bu bağlamda, Avrupa Birliği’nin Türkiye’den talep ettiği reformların, özellikle de Kürtlere ve diğer etnik gruplara verilmesi istenen kültürel hakların, eski zamanlardaki kapitülasyonları andırıp andırmadığını, Sevr anlaşması şartlarına benzeyip benzemediğini, ve Avrupa Birliği’nin Türkiye’ye karşı tutumunun arkasında bir “Haçlı Ruhü” yatıp yatmadığını, aşağı-yukarı bu kelimelerle, sorduk. Bu sorulara görüşülenlerin yaklaşık %40’ının “Evet” cevabını verdiğini ve Sevr Sendromunun toplum üzerindeki etkisinin de hiç küçümsenmeyecek bir oran olduğunu gördük. Geri kalan %60’ın yaklaşık yarısı, toplamın %30’u, bu sorulara “Hayır” dedi ve Sevr’in hortlaması kaygısını paylaşmadığını gösterdi. Son %30 da bu sorulara cevap vermek istemedi ya da bu konularda bir fikri olmadığını söyledi. Sevr Sendromu’nu paylaşanların %40 gibi büyük bir rakam tutmasına rağmen, elit düzeyinde bu sendromun neredeyse %100 oranında etkili olduğu gözönüne alınırsa, genel toplumun elite göre Batı karşısında daha ılımlı, daha özgüvenli durduğu sonucuna varabiliriz.

AB üyesi ülkelerde Avrupa-şüphencilikinin en yoğun olduğu alan ulusal bağımsızlık ve egemenlik ile konulardır. Türk kamuoyunun ulusal bağımsızlık ve egemenlik konusundaki hassasiyetini de çeşitli sorular vasıtasıyla ölçmeye çalıştık. İlk olarak, doğrudan doğruya, “Avrupa Birliği’ne girersek sizce ulusal bağımsızlığımız, egemenliğimiz zedelenir mi, sizde böyle bir kaygı var mı?” sorusunu sorduk. Bu soruya, örneklemin yaklaşık %44’ü “Evet”, %42’si hayır derken, geri kalan %14 ise fikrini belirtmemeyi tercih etti. Bayrak ve marş gibi bağımsızlık ve egemenliğin sembolleri konusuna geldiğimizde ise, hassasiyetlerin yükseldiğini ve kaygıların arttığını gördük. Nitekim, Türkiye’de Türk bayrağının yanında AB bayrağının da dalgalanması ya da İstiklal Marşı’nın yanısıra AB marşının da çalınması sizi rahatsız eder mi diye sorduğumuzda, “Evet” diyenlerin oranı Bayrak için %60, Marş için ise %65 gibi büyük rakamlara ulaşırken, “Hayır” diyenler Bayrak için ise %31, Marş için ise %38’de kaldı. Egemenliğin sembolleri konusunda bir diğer dikkat çekici husus da, bu iki soruya hemen herkesin “Evet” ya da “Hayır” şeklinde bir cevap vermiş olması ve fikir belirtmeyenlerin oranının %3 gibi çok düşük bir rakamda kalması. Bayrak ve Marş gibi semboller, herkesin gündelik hayatında sık sık karşılaştığı, bağımsızlık ve egemenlik deyince herkesin aklına ilk gelen unsurlar. “Gerçek”, yani politik ve ekonomik bağımsızlık ise, gündelik hayatta çok net referansları olmayan, daha soyut bir kavram. Bu

bakımdan, bağımsızlık ve egemenliğin “gerçek”te (ekonomik ve politik olarak) paylaşılması konusunda “normal” addedilebilecek bir kaygı dozu sergileyen insanların, bağımsızlık ve egemenliğin sembolleri konusunda birdenbire çok yüksek bir kaygı düzeyine erişmeleri, bir yanyıla garip, bir yanyıla da anlaşılabilir bir tutum.

Bu kısımda, Türkiye’de Avrupa-şüpheciliğinin diğer iki alanına, dinsel değerlerin aşınması ve bölünme korkusu alanlarına değinmek istiyorum. Önce, din ile başlayalım. Hristiyanlık konusunda bir dizi soru ile halkın bu konudaki kaygılarını anlamaya çalıştık ve karşımıza ilginç bir tutum profili çıktı. Önce, “Avrupa Birliği sizce Hristiyan değerleri üzerine mi kurulmuştur” şeklinde, son derece genel bir soru sorduk; dikkat ederseniz, bu soruda AB politikalarını Hristiyanlık mı yönlendiriyor ya da AB bir Hristiyan kulübü müdür şeklinde sivri, politik bir dil kullanmadık. Görüşülenlerin %55’i “Evet, AB Hristiyan değerleri üzerine kurulmuştur.” derken, %30’u “Hayır, AB Hristiyan değerleri üzerine kurulmamıştır.” dedi. İkinci aşamada, Hristiyanlığın Avrupalıların tutum ve davranışlarını etkileyip etkilemediğini, Türkiye’de yaygın bir söylemin diliyle sorduk: “Avrupalılar Türkiye’ye karşı ‘Haçlı Ruhı’ ile mi hareket etmektedirler?” Bu soruya görüşülenlerin %45’i “Evet”, %25’i ise “Hayır” yanıtı verdi. Görüldüğü gibi, görüşülenlerin %55’i AB’nin Hristiyan değerleri üzerine kurulduğunu söylerken, söz konusu değerlerin bir “Haçlı Ruhı” halinde AB’nin Türkiye politikalarını yönlendirdiğine inananların oranı, 10 puan azalarak, %45’e düştü. Her iki soruda da “Evet” diyenlerin, oran olarak azalmasına rağmen, yine de “Hayır” diyenlerden çok daha fazla olduğuna (sırasıyla, 35 ve 20 puan) dikkatinizi çekmek isteriz. Son olarak, en çok bilinen ve en politik soruyu, yani “AB, bir Hristiyan Kulübü müdür?” sorusunu sorduk. Bu soruda çok ilginç bir dönüşüm yaşadık. İlk olarak, “Evet”, yani “AB, bir Hristiyan Kulübüdür” diyenlerin, oranı önceki sorulara kıyasla daha da azalarak %40’a düştü. İkinci olarak da, ilk kez bu soruda, “Evet”lerin oranı (%40) “Hayır”ların oranından (%45) düşük çıktı ve görüşülünlerin çoğunun, 5 puan gibi az bir farkla da olsa, AB’nin bir Hristiyan kulübü olduğuna inanmadığını gördük.

Son olarak, Türkiye’de çok yaygın olarak seslendirilen bir kaygı alanına, yani AB’ye girişin Türkiye’nin bölünmesine yolaçabileceği korkusuna değinmek istiyoruz. Bölünme kaygısı konusunda ilk sorumuz şu oldu: “Avrupa ülkeleri Türkiye’de PKK gibi bölücü hareketlere destek vermiş midir?” Bu soruya çok büyük bir çoğunluk, %65, “Evet” yanıtını verdi. “Hayır” diyenlerin oranı sadece %20’de kaldı. Kısacası, PKK’nın ve diğer bölücü hareketlerin Avrupa’dan destek bulduğu konusunda Türk halkının büyük çoğunluğunun şüphesi yok. Ancak, Avrupa ülkelerinin bölücü hareketlere destek verdiğine inanmasına karşın, Türk halkı AB’nin Türkiye’yi bölmek gibi bir gizli hedefi olduğuna ve AB’ye üye olunca Türkiye’nin bölüneceğine inanmıyor. Nitekim, “AB’nin Türkiye’den talep ettiği insan hakları reformlarının gizli amacı Türkiye’yi bölmek midir?” sorusuna %40 oranında “Hayır” denirken (“Evet” diyenlerin oranı %35), “AB’ye üye olunca Türkiye bölünecek midir?” sorusuna “Hayır” diyenlerin oranı, 10 puan artarak, %50’ye yükseliyor (“Evet” diyenlerin oranı, yine, %35). Hristiyanlık konusunda olduğu gibi, bölünme konusunda da, bazı alanlarda büyük bir kaygı gözlenirken, sorular daha politik, daha güncel bir dille sorulduğunda, kaygıların görece olarak dağıldığını, daha umutlu ve özgüvenli bir tutumun ağır bastığını gözlemliyoruz.

5) Gündelik Hayat Düzeyindeki Avrupa-Şüphesizliği 3: Avrupa Karşısında En Yüksek ve En Düşük Kaygı Düzeyine Sahip Siyasal ve Toplumsal Gruplar

Peki, hangi siyasi-sosyal gruplar, hangi kaygı alanlarında ve hangi dozda Avrupa-şüphesizliği arzediyorlar? Bir cümleyle özetleyecek olursak, Kasım 2002 seçimlerinde MHP'ye oy verdiğini söyleyenler, Türkiye'nin en Avrupa-şüphesiz kişileri. Bütün kaygı alanlarında en tepede yer alan grup MHP'ye oy verenler şeklinde beliriyor. MHP seçmenlerinden hemen sonra, ama uzak arayla, Kasım 2002 seçimlerinde Saadet Partisi'ne oy verenler geliyor. Yalnız, MHP'ye oy verenlerdeki Avrupa-şüphesizliği dozu, Saadet Partisi seçmenlerinininki ile kıyaslandığında, oluşturduğumuz bir endekse göre beş kat daha fazla. Onları, görece daha düşük dozlarda Avrupa-şüphesizliğiyle, sırasıyla, Karadeniz bölgesinde yaşayan insanlar, Kasım 2002 seçimlerinde ANAP'a, DSP'ye ve Genç Parti'ye oy verenler takip ediyorlar.

Endekse tersten baktığımızda ise, AB konusunda en az kaygılı ya da en kaygısız grubun Kasım 2002 seçimlerinde DEHAP'a oy verenler olduğunu görüyoruz. Bu partinin seçmenleri AB konusunda diğerleri ile kıyaslandığında çok düşük dozda bir kaygılilik sergiliyor. DEHAP seçmenlerinin hemen ardından, ikinci en kaygısız grup olarak, AB konusunda kendilerini çok bilgili sayanlar geliyor. AB konusundaki bilgili grubu, kaygı bakımından düşükten yükseğe doğru, sırasıyla, fazla dindar olmadığını söyleyenler; üniversite ve daha yüksek seviyede eğitim almış olanlar; Kasım 2002 seçimlerinde CHP'ye oy verenler; Güneydoğu Anadolu'da yaşayan insanlar, ve öğrenciler takip ediyorlar.

Araştırmamızın verilerine göre, AB'den ya da herhangi bir kişiden, gruptan, devletten, devletlerarası kuruluştan kaygılanmak, onu "öteki" yaparak, bir hasım haline getirerek politika üretmek, gelirden, eğitimden ve benzeri sosyo-ekonomik göstergelerden görece bağımsız bir olguymuş gibi duruyor. AB konusunda çok kaygılı bir hale gelmek, yüksek dozda Avrupa-şüphesiz olmak, ancak Avrupa-şüphesiz bir örgütün kişiyi bu konuda politize etmesiyle, böyle bir partinin izinden gitmekle, o partiye biat etmekle, o partinin politikalarını benimsemekle, kısacası adına "siyasallaşma" dediğimiz bir süreçten geçmekle tezahür ediyor. Avrupa konusunda yüksek dozda kaygı, yüksek dozda anksiyete, kendi kendine gelmiyor; kişiye bu kaygının siyasal örgütlerce öğretilmesi gerek. Böyle bir siyasallaşmadan geçmeden, örneğin sadece gelirinizde bir düşüş oldu diye, sadece hayatta dezavantajlı duruma düştünüz diye, sadece daha az eğitimlisiniz diye ille de Avrupa-şüphesiz olmuyorsunuz, AB'den kaygı duyacağınız bir duruma ille de sürüklenmiyorsunuz. Genel olarak, bir siyasal uca savrulmak için; mesela bir kurumu, bir dini, bir grubu hasım haline getiren bir radikal ideolojiye doğru gitmek için, siyasallaşmak, bir siyasal örgüte angaje olmak gerekiyor. Dolayısıyla burada siyasi partilerin seçmenleri üzerindeki etkisi, liderlerin konuşmaları, parti teşkilatlarındaki yöneticilerin seçmenlerle ilişkileri kritik bir rol oynuyor.

Öte yandan kaygısızlaşma süreci ise, siyasallaşmayla birlikte, belki de daha çok sosyoekonomik durumdaki, eğitim seviyesindeki pozitif değişimlere daha bağımlı bir değişken. Bu nesnel verilerdeki bir iyileşme, kişinin kaygılarının düşmesini, ötekileştirme ve hasımlaştırma temelinde ideolojik ve politik konumlar alma eğiliminin azalmasını, genelde daha eşitlikçi ve daha liberal bir çizgiye gelmesini sağlayabiliyor. Nitekim eğitim seviyesi artarsa, cebindeki para artarsa, hayattaki statüsü yükselirse, o kişinin deradikalize olmasını, depolitize olmasını, siyasal bakımdan pasifleşmesini ya da siyasal merkeze doğru hareket etmesini bekleyebiliriz.

Mesela, Batı ülkelerinde seçimlere katılma oranı bize göre çok düşüktür. Araştırmalardan çıkan sonuç şu: Rahatınız arttıkça, cebinizdeki para arttıkça, eğitim düzeyiniz arttıkça depolitize oluyorsunuz. Depolitize olunca da gidip bir partiye oy verme eğiliminiz azalıyor. Seçimlerde evinizde oturmak, seçim günü çoluğunuz çocuğunuzla bir yere gitmek, oy vermekten daha anlamlı bir davranış haline geliyor. Dolayısıyla politizasyon aslında sosyoekonomik gelişmeyle birlikte azalması beklenen bir eğilim.

Diyelim ki biz hükümetiz, Türkiye’de Avrupa-şüphencilikliğini azaltmak istiyoruz. Yapacağımız bir şey var mı? Fazla yok. AB hakkındaki bilgiyi artırarak, yurttışlara daha fazla gelir ve eğitim imkanları sunarak şüphencilikliğini azaltamıyorsunuz; çünkü şüphencilik bunlardan bağımsız olarak şüphenci partilerin kişileri politize etmesi ile ortaya çıkan bir durum. Ancak, bu tür politika önlemleriyle, AB konusundaki kaygılılığı azaltamamakla birlikte, AB konusundaki kaygısızlığı artırabilirsiniz. Aynı şeymiş gibi görünmekle birlikte, aslında ikisi arasında bir fark var: Kaygılılığı azaltmak çok zor; lakin, kaygısızlığı artırmak mümkün.

Türkiye’nin AB’ye üyeliğine destek, şimdilik, en düşük % 65’lerde, en yüksek de % 75’lerde seyrediyor. AB bize “kazık attıkça”, Kıbrıs gibi konular ortaya çıktıkça % 65’lere düşüyor, olumlu gelişmeler olduğunda % 75’lere çıkıyor. 2003 Aralık’ında, AB Konseyi’nin Kopenhag toplantısında Türkiye’ye müzakere tarihi verildiğinde oran % 75’ti. 2006 Ocak’ında ise % 65’in biraz altına gerilemişti. Bu oran, % 65’in altına kalıcı bir biçimde düştüğünde, bu, yapısal bir dönüşüm olacaktır. % 65 sınırı aşağıya doğru çekildiğinde, düşme eğilimi hız kazanacaktır ve daha düşük oranları da göreceğiz. Üyeliğe destek oranının % 75’in üzerine çıkması ise pek mümkün görünmüyor.

2006 Ocak’ında yaptığımız araştırmada vardığımız sonuç şu ki, bugünkü eğilimde, eskiden AB’ye şüphayle bakan insanlar artık “hayır”cı safa geçmektedirler. Bunun bir göstergesi şu: iki sene önce yaptığımız araştırmada (Ocak 2004) Türkiye’nin AB’ye üyeliğini destekleme sorusuna yanıt olarak % 75 “evet”, % 17 “hayır” oranlarını bulmuştuk. Şimdi ise (Ocak 2006) % 63 evet, buna mukabil % 30 gibi bir “hayır” oranı söz konusu. Yani eskiden “kaygılıyım” diyen insanların büyük bir bölümü şu an bir referandum olsa AB’ye “hayır” deme noktasına gelmişler. Demek ki 3 Ekim 2005’ten bu yana yaşanan Kıbrıs meseleleri, Avusturyalıların tavırları, Fransa’daki Türkiye karşıtlığı ve diğer bazı hadiseler zaten şüphenci olan insanları AB’ye karşı iyice soğutmuş. Zaten içinde bir kaygı alanı taşıyanlar, ortada kalmaktansa “hayır”a doğru meyletmişler.

Referans Verilen Araştırma Projeleri

1. Hakan Yılmaz. 2006. “Türkiye’de Muhafazakarlık”. Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (Proje No: 05M103) ve Açık Toplum Enstitüsü Yardım Fonu (Burs No: 20010556) tarafından ortak olarak desteklenen araştırma projesi. Tamamlanma tarihi: Ekim 2006.
2. Hakan Yılmaz. 2004. “Türkiye’de Avrupa-Şüpheciliği”. Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (Proje No: 03M105) ve Açık Toplum Enstitüsü Yardım Fonu (Burs No: 20014746) tarafından ortak olarak desteklenen araştırma projesi. Tamamlanma tarihi: Ekim 2004.